

Герої творів Володимира Винниченка на кіноекрані

Володимир Винниченко - найпарадоксальніший український письменник ХХ століття, один із найсуперечливіших політиків в історії нашої держави. Він залишив нащадкам багату творчу спадщину, яку в радянську добу викреслили з історії вітчизняної літератури на багато років. Письменник поєднав у своїх художніх творах досвід світової класики з прогресивними естетичними ідеями свого часу, підніс українську літературу до рівня європейської.

При відділі мистецтв обласної універсальної наукової бібліотеки імені Дмитра Чижевського вже три роки діє мистецький клуб «Знай наших». Його діяльність присвячена висвітленню маловідомих сторінок вітчизняного кіномистецтва. Учасники клубу мають можливість дізнатися багато цікавого про кінематографістів-земляків: продюсерів, режисерів, сценаристів, операторів, акторів, художників, композиторів; переглянути ігрові, документальні та анімаційні фільми, що складають гордість вітчизняного кіномистецтва. Одне з засідань клубу присвятили екранізації творів письменника-земляка.

П'єси драматурга з успіхом йшли не тільки в Україні та Росії, а й на сценах театрів Німеччини, Італії, Франції, Австрії, Швейцарії, Норвегії, Румунії, Іспанії, Хорватії, Данії, Швеції, Сербії, США.

Літературознавець Григорій Костюк зазначає, що з особливим успіхом у країнах Західної Європи йшли драми Винниченка «Чорна Пантера і Білий Ведмідь», «Закон» і «Брехня». Знаменита італійська драматична актриса Емма Граматіка поряд з драмами Ібсена, Піранделльо, Метерлінка мала у своєму репертуарі й «Брехню», з якою гастролювала в усіх столицях Європи.

Твори Винниченка перекладалися багатьма мовами світу, видавалися великими тиражами. Враховуючи шалену популярність творчості українського письменника у світі, кіномистецтво не могло не звернути уваги на його твори. Протягом ХХ століття вітчизняні та зарубіжні кінематографісти неодноразово екранізували його романи, п'єси та оповідання.

Кінобіографія Володимира Винниченка розпочалася у 1918 році двома німими фільмами за мотивами творів драматурга «Сходи диявола» та «Брехня». Сплеск інтересу постановників до творчості Винниченка пов'язаний із тим, що автор на той час був головою уряду України, яка щойно отримала політичну незалежність.

Кінострічку «Сходи диявола» режисер Георгій Азагаров та сценарист Олександр Аркатов створили за мотивами п'єси «Чорна Пантера і Білий Ведмідь» на студії Йосипа Єрмольєва у Москві. За сюжетом, «Чорна Пантера» на ім'я Андрієнна у виконанні Віри Чарової виступала актрисою цирку. У ролі її чоловіка фігурує «художник Брандес», аналог митця Корнія Канєвича, у виконанні Петра Бакшеєва. У картині збережено центральну лінію з «полотном смерті», якому приносять у жертву немовля. Натомість головний образ «Сходів диявола» лишається непроясненим. Фільм, на жаль, не зберігся.

Фільм «Брехня» режисер В'ячеслав Висковський зняв на студії «Біофільм» у Москві та Одесі. У драмі порушується проблема зіткнення розуму і моралі, їх взаємопов'язаність і взаємозумовленість. Чи загальноприйняті старі як світ християнські моральні норми (не бреші, не перелюбствуй) варті уваги мислячої людини, чи це лише умовність, зручна для унормування людських відносин? Порушується проблема перехідності моральних категорій, неможливість знаходження одного правильного рішення.

Стрічка є унікальним взірцем українського декадентського кінематографу, що не мав аналогів у тогочасному культурному просторі. Через пожежу на студії навесні 1918 року фільм не був випущений на екрани, тому зберігся без титрів і жодних текстових матеріалів. Його віднайшла українська культурологиня Ольга Кирилова в архіві Держфільмофонду РФ 2013 року та реконструювала за текстом п'єси Володимира Винниченка. Показ реконструкції відбувся 9 липня 2016 року в Лондоні під час конференції «Forgotten Geographies in the Fin de Siècle, 1880–1920» («Забута географія кінця століття 1880-1920»).

Відомо, що у 1918 році у рамках програмної українізації модерної культури екранізувати твори Винниченка планували на першій українській студії «Українфільм». Режисер Сигізмунд Веселовський включив до переліку творів п'єси «Чорна Пантера і Білий Ведмідь» і «Брехня», проте жодна з них так реалізована і не була. Вочевидь, швидкоплинність існування уряду Винниченка завадила розпочатися обом постановкам.

Наступною сторінкою кінобіографії Володимира Винниченка стала стрічка «Чорна Пантера», яку зняли у Німеччині 1921 року. Відому п'єсу екранізував режисер Йоганнес Гутер. На початку 1920-х років твори Винниченка мали великий успіх на сценах німецьких театрів. Наприклад, протягом довгого часу «Брехня» йшла у берлінському державному театрі «Фольксбюне театр» і була поставлена 60 разів відомим німецьким театральним режисером Фрідріхом Каслером.

Російський театр у Берліні також мав у своєму репертуарі п'єсу «Чорна Пантера і Білий Ведмідь», яка йшла з непослабним успіхом протягом кількох років. Головну жіночу роль Рити Каневич грала прима театру Єлена Полевицька, а постановником вистави був її чоловік режисер Іван Шмітт. Саме Єлені Олександрівні – у минулому знаній російській драматичній актрисі і була запропонована головна роль у фільмі Йоганнеса Гутера. Сталося так, що кінематограф відобразив єдиний багатогранний образ Чорної Пантери саме у виконанні Єлени Полевицької. Роль Сніжинки у фільмі зіграла актриса українського походження Ксенія Десницька (псевдонім Ксенія Десні). Фільм мав грандіозний успіх у Німеччині. За словами Ольги Кирилової, «Чорну Пантеру» можна назвати «шедевром німецького експресіонізму».

Сценарій фільму написав Ганс Яновіц. Але існує інша версія. Канадський літературознавець Микола Сорока у своїй розвідці «Грані міграції: творчість Володимира Винниченка» пише про існування авторського сценарію, і що саме він був покладений в основу німецького фільму. На користь цієї версії свідчить той факт, що у рік створення фільму «Чорна Пантера» Володимир Винниченко якраз перебував у Німеччині.

Взаємини Володимира Винниченка з кінематографом вже під час його останньої еміграції, яка розпочалася у 1920 році, були пов'язані з низкою проектів, зокрема, екранізацією роману «Сонячна машина», за сценарієм самого письменника. Микола Сорока у своєму дослідженні окрім «Сонячної машини» згадує ще й сценарій «Син Ізраїлю».

Український історик Надія Миронець присвятила ряд досліджень відносинам Володимира Винниченка з кінематографом: *«1922 року В. Винниченко на якийсь час відходить від активного політичного життя, заглиблюється в книги, активізує письменницьку роботу, клопочеться виданням своїх творів. Разом з Марком Віленським та колишнім консулом незалежної Грузії в Німеччині Вассо Думбадзе він створює комерційне фільмове товариство «Українфільм», на яке покладає великі надії, сподіваючись за допомогою українських фільмів завоювати Європу, зробити відомими українське мистецтво та українську націю».* При цьому німецька студія УФА, за словами самого Винниченка,

пропонувала свою долю в «Українфільмі»: ця пропозиція мала місце на початку 1922 року – вже після виходу фільму «Чорна Пантера» Йоганнеса Гутера, прем'єра якого відбулася 14 жовтня 1921 року. Але цим проєктам не судилося здійснитися.

Наступна екранізація творів Володимира Винниченка відбулася у 1929 році в радянській Україні. Це був німий фільм «Пригоди полтинника», знятий за мотивами дитячих автобіографічних оповідань «Федько-халамидник» і «Бабусин подарунок». Сценарій до фільму написав відомий український поет Микола Бажан. Знімати доручили одному з піонерів Одеської кінофабрики та автору першого радянського дитячого фільму «Марійка» (1926) Акселю Лундіну. Із чотирьох, випущених на той час українських дитячих фільмів, Лундін зняв два. Його «Ванька та Месник» (1928) став першим фільмом новозбудованої Київської кінофабрики.

Стрічка «Пригоди полтинника» спричинила неабиякий розголос і на думку багатьох глядачів та критиків стала еталоном у своєму жанрі. Зйомки розпочалися в Одесі і проходили за участі справжніх безпритульних сиріт. У журналі «Кіно» «Пригоди полтинника» подають як «рідкісний приклад ощадливості», оскільки майже 80% матеріалу знімали на натурі і лише п'яту його частину – в павільйоні. Завдяки цьому на екрані можна побачити кадри весняного Києва 1928 року. А юні актори-аматори грають на рівні з професіоналами та майстерно відтворюють драматичну напругу фільму.

Кінострічка «Пригоди полтинника» вийшла на екрани в лютому 1929 року. Фільм хвалили буквально всі: від науковців Всеукраїнської академії наук до інспекторів київських дитячих садків, робітниць заводу «Ленінська кузня». «З наших радянських фільмів, які можна показувати дітям, є лише один – «Полтинник», за зразком якого треба подавати всі фільми», - писали тодішні газети. Стрічка збереглася у колекції німих фільмів Національного центру Олександра Довженка. Ретроспективний показ відбувся у червні 2019 року в Одесі в рамках фестивалю німого кіно та сучасної музики «Німі ночі».

У кінці 1920-х років Радянський уряд піддав жорсткій критиці всю творчість Володимира Винниченка і суворо заборонив його твори. Тому наступні шістдесят років вітчизняні кінематографісти до його творчості не зверталися. Тільки у період так званої горбачовської перебудови ім'я та твори Володимира Винниченка були реабілітовані в Україні. І відразу активізувалася увага до творчості видатного письменника з боку вітчизняних видавництв, театралів та кінорежисерів. Починаючи з 1989 року на різних кіностудіях України були екранізовані п'єси «Закон» (1989), «Чорна Пантера і Білий Ведмідь» (1990), «Гріх» (1992), роман «Записки кирпатого Мефістофеля» (1994), оповідання «"Уміркований" та "ширий"» (1992), «Заручини» (1995), «Солдатики» (2014), новела «Момент» (2014).

Тлумачення творів письменника в новому історичному часі засобами кіно розпочалося із п'єси «Закон», за якою режисер Юрій Суярко поставив фільм-спектакль. Герої твору прагнуть докорінно змінити засади моралі, виступають проти тисячолітніми вироблених батьківських і материнських інстинктів, але все це викликає протилежний ефект і приводить до утвердження християнської моралі в аспекті продовження роду і збереження життя.

Звернувшись до проблеми сурогатного материнства, драматург до мінімуму обмежив кількість дійових осіб – їх лише шість. Режисер вилучив із сценарію «зайвий», на його думку, образ покоївки, а ролі п'яти інших дійових осіб життєво правдиво зіграли відомі українські актори театру і кіно Наталія Сумська, Степан Олексенко, Юлія Ткаченко, Віктор Черняков та Ілона Гаврилюк.

У фільмі основна увага режисера зосереджена на образі Інни Мустащенко, неспроможної стати матір'ю. Вона скеровує вчинки людей, які її оточують, на сумнівний експеримент – мати дитину від свого чоловіка та іншої жінки. Але перемагає один із законів людського життя: зрозумівши батьківський інстинкт, Інна залишає Панаса із жінкою, яку він покохав, і з їхнім спільним сином. Автор задається питанням: чи виправдовує мета засоби? І відповідає: експерименти над нормами моралі та віковичними інстинктами не приводить людину до щастя.

П'єси «Чорна Пантера і Білий Ведмідь» (1990), «Гріх» (1991) та оповідання «Заручини» (1996) екранізував на студії «Укртелефільм» відомий український кінорежисер Олег Бійма.

За сюжетом п'єси «Чорна Пантера і Білий Ведмідь» подружжя Каневичів, Корній (Білий Ведмідь) - художник та його дружина - Рита (Чорна Пантера) живуть у Парижі. Робота Корнія полягає в написанні картин для салону. Їхній син Лесик важко хворий. Рита вмовляє чоловіка продати одну з картин, щоб вилікувати сина. Корній категорично не згоден. Він змушує дружину і хворого сина позувати для нової картини. У кінематографічній інтерпретації «Чорної Пантери», котра завершується, як і літературне першоджерело, смертю дитини, художньо переконливо осмислюється материнська любов і трагічне батьківство. У тому, що головний персонаж втрачає дитину, дослідник життєпису Винниченка Володимир Панченко вбачає певну автобіографічність. Письменник мав позашлюбного сина від Люсі Гольдмерштейн, який помер немовлям за невідомих обставин, що глибоко травмувало митця.

На жаль, кінострічка не викликала належного резонансу серед кінематографістів і громадськості. Інша доля спіткала двохсерійний телевізійний художній фільм «Гріх», знятий 1991 року Олегом Біймою у жанрі психологічної кінодрами.

Київ. 1916 рік. Марія Ляшківська опиняється у вирі трагічних подій напередодні революції. Вона вважає, що в сучасному світі немає такого поняття як гріх, але життя змушує її змінити думку. «Маленький гріх» - зрада товаришів-революціонерів заради порятунку коханого чоловіка призводить до несподіваних для неї наслідків. Героїня потрапляє у залежність від жандармського слідчого Сталинського і змушена виконувати його бажання – видавати по одному своїх товаришів, обманювати друзів і коханого.

Режисер запросив майже на всі головні ролі російських акторів: Наталью Єгорову, Бориса Невзорова, Олену Барзову, Людмилу Арініну. Одним з небагатьох акторів-українців у головній ролі був Богдан Ступка. Зйомки фільму проходили у Львові.

Як згодом згадував Олег Бійма, під час зйомок у нього були постійні гучні конфлікти з Богданом Ступкою і він вважав тоді, що більше з актором працювати не буде. Фільм мав успіх у глядача саме завдяки грі головних героїв у виконанні Наталії Єгорової та Богдана Ступки. У 1991 році картина отримала золоту медаль на кінофестивалі в Саратові.

Помітним явищем в українському кінематографі кінця минулого століття стали фільми «Сорочка зі стьождою» (1992) Василя Домбровського та «Записки кирпатого Мефістофеля» (1994) Юрія Ляшенка.

«Сорочка зі стьождою» створений за оповіданням «“Уміркований” та “щирий”». У творі йдеться про двох сільських чоловіків: перший із них – «уміркований» – українець, який щиро вболіває за все українське, але не здатний відстоювати свої позиції. Другий – «щирий» – той, який за будь-яких обставин виставляє перед усіма свою українськість, здійснює тиск на інших людей, провокує їх на сумнівні вчинки. Розповідь у фільмі, подібно до оповідання, ведеться від імені «уміркованого» Сидора Самжаренка, який пише

до своєї дружини із в'язниці: *«Сидів-сидів у хуторі, двадцять літ не показував на світ носа, раз вирвався, та й то, дякувати землячкам, посадили-таки».*

До в'язниці Сидір Самжаренко потрапив через необережність подорожувати до міста в компанії із «щирим» Данилом Недоторканим, поведінка якого викликала увагу поліції. В оцінці цього фільму варто погодитися з кінокритиком Олександром Рутковським, який зазначив: *«Замальовка з натури, якою було оповідання В. Винниченка, в екранізації В. Домбровського отримала в якості свого роду притчі, що ілюструє одвічну механіку головного мозку націоналізму».*

«Уміркованого» та «щирого» у фільмі зіграли відомі українські актори театру і кіно брати Петро та Богдан Бенюки.

Вже тоді, на початку 1990-х, режисер, який блискуче оформив у притчу націонал-соціологічні спостереження Винниченка, був звинувачений в українофобських настроях.

Режисер Юрій Ляшенко звернувся до роману «Записки кирпатого Мефістофеля» у 1994 році. Його зацікавив описаний письменником розпад особистості, втрату людиною власного «я» й водночас самозамилування героя, суперечливість особистості, яка повинна була існувати в добу соціальних зрушень. Схожі обставини спіткали й українців, яким випало на долю бути свідками набуття державою незалежності й усіх негараздів, які були пов'язані з цим якісно новим періодом в житті цілої нації.

У фільмі знялися відомі українські актори театру і кіно Сергій Романюк, Леонід Бакштаєв, Ольга Сумська, Альбіна Сотникова. Зйомки проходили у Києві. Фільм «Записки кирпатого Мефістофеля» має нагороди: «Бронзового витязя» у конкурсі ігрових фільмів МКФ слов'янських і православних народів (Молдова, Тираспіль-94) та дві премії «Деметра» на Першому МКФ у Ялті-97 за найкращу режисуру і найкращу чоловічу роль актору Сергію Романюку – виконавцю ролі Якова Михалюка.

У 1995-1996 роках Олег Бійма здійснив екранізацію оповідання «Заручини», включивши його до десятисерійного телевізійного серіалу «Острів любові». В основі серіалу – любовно-еротичні твори українських письменників XIX-XX століть: Марка Вовчка («Сон»), Івана Франка («Киценька»), Михайла Коцюбинського («Поєдинок»), Ольги Кобилянської («Природа»), Марка Черемшини («Вирок»), Гната Хоткевича («Дияволиця»), Олександра Олеса («Острів любові»), Володимира Винниченка («Заручини»), Михайла Могілянського («Наречена»), Євгена Гуцала («Блуд»). Усі ці твори за часів радянської доби були заборонені. Вже у незалежній Україні повісті, оповідання та новели цих письменників ввійшли до збірки «Український Декамерон», яку свого часу видав журнал для дорослих «Лель».

Завдяки «Острову любові» глядачі змогли в дещо незвичній формі дізнатися про духовне і тілесне життя українців в різних кутках нашої країни та в різні історичні періоди. За сучасними мірками ці історії виглядають цілком пристойно, але для «Укртелефільму» 1990-х це був дуже сміливий проєкт.

Після 1996 року настає 18-річне «мовчання» українського кінематографа по відношенню до творчості Винниченка. Тільки у 2014 році під впливом Революції Гідності вийшли дві короткометражні стрічки молодих українських режисерів Олександри Тесленко та Андрія Кучмія за однойменною новелою «Момент» та оповіданням «Салдатики!». Фільми перейняли революційну пристрась літературних творів.

Сюжет новели «Момент» - історія короткого кохання між революціонером і панною в ризикованій для життя ситуації – під час нелегального переходу кордону.

Оповідання «Салдатики!», за визначенням самого автора, «малюнок із селянських розрухів», коли людям набридає жити в постійному страху, голоді і бідності і вони наважуються на протест. Стрічка стала віддзеркаленням тих подій, що відбувалися на Майдані.

Всю організаційну роботу зі створення фільму узяв на себе Союз молодих кінематографістів. Проєкт став не комерційним, а переважно фестивальним. Для продюсера було важливим створити цікавий фільм, а не заробити на ньому гроші. Ні режисер, ні оператори, ні актори не отримали матеріальної винагороди. Знімальна група працювала за ідею. Весь бюджет стрічки пішов на обслуговування техніки, а в масових сценах брали участь учасники Майдану.

На запитання, що найбільше вразило його в оповіданні Винниченка і як сприйняли фільм глядачі, режисер Андрій Кучмій відповів: *«Мене вразило те, що військові пішли проти системи. Сам фільм вразив глядачів екранним відтворенням складної і життєво достовірної ситуації. Глядачі з кінозалів виходили засмученими: їх вражала історія смертельного протистояння солдатів і селян, тим більше, що в кінці фільму, для проведення точнішої паралелі, ми ще й демонстрували кадри з революційного Майдану під саундтрек «Пливе кача по Тисині» у виконанні «Пікардійської терції», котрі тлумачаться як історичний колективний жест: відмова від вбивчого виконання наказу згори».*

Фільм Андрія Кучмія «Салдатики!» разом з іншими стрічками молодих кінематографістів возили по всій країні як Національний патріотичний кінопроєкт «Слава Україні! Героям Слава!».

Нещодавно стало відомо, що молодий львівський режисер і актор Володимир Антонов збирається знімати короткометражний фільм за мотивами новели Винниченка «Момент». Події фільму будуть перенесені в сучасні реалії. Це історія двох молодих людей, які зустрілися в умовах війни на окупованому Донбасі. Дівчина тікає від воєнізованих терористів і знайомиться з хлопцем з Івано-Франківська, що приїхав на окуповану територію, щоб забрати речі своєї родички. Опинившись поруч з дівчиною, молодик сам того не підозрюючи, стає учасником небезпечної авантюри і також змушений прямувати до лінії розмежування, переховуючись від ДНРівців. На краудфандинговій платформі «Велика Ідея» збираються кошти на зйомки цього фільму.

Є надія, що твори видатного українського письменника Володимира Винниченка зацікавлять нову генерацію українських кінематографістів. І хода героїв романів, оповідань та новел майстра слова на кіноекранах триватиме.

Катерина Лісняк, бібліотекар відділу мистецтв
ОУНБ імені Дмитра Чижевського